

УДК 371.214.46

МЕДІАГРАМОТНІСТЬ ШКОЛЯРІВ ЯК ЗАСІБ ПРОТИСТОЯННЯ МОББІНГУ ТА КІБЕРБУЛЛІНГУ

Лія Олійник

У статті розглянуто можливості медіаосвіти у формуванні медіаграмотності школярів із метою попередження та подолання явищ моббінгу та кібербуллінгу в реальних та віртуальних спільнотах підлітків.

Ключові слова: медіаосвіта, медіаграмотність, моббінг, кібербуллінг.

МЕДИАГРАМОТНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ КАК СРЕДСТВО ПРОТИВОСТОЯНИЕ МОББИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА

Лия Олейник

В статье рассмотрены возможности медиаобразования в формировании медиаграмотности школьников с целью предупреждения и преодоления явлений моббинга и кибербуллинга в реальных и виртуальных сообществах подростков.

**STUDENTS MEDIA LITERACY AS INSTRUMENTALITY
OF CONFRONTATION BETWEEN MOBBING AND KIBERBULLING**

Liya Oliynyk

The article describes the possibilities of media in the formation of media literacy of students in order to prevent and overcome the effects of mobbing and kiberbullying in real and virtual communities adolescents.

Key words: media education, media literacy, mobbing, kibermobbing.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Негативне соціальне явище, коли більшість дітей раптом нападає на безмовного одинака і починає переслідувати його, завдаючи моральної і фізичної шкоди, в англomовному світі називають буллінг, у Скандинавії – мобінг. Україномовний еквівалент цих термінів – цькування. Випадки цькування раз у раз виникають у школах, незалежно від рівня добробуту і соціального кола школярів, від чисельності класів і колективів вчителів. Основною причиною виникнення цькування дослідники називають готовність індивіда до агресивної поведінки заради самої цієї поведінки. Імовірність цькування підвищується, якщо в одному місці зустрічаються потенційна жертва, потенційні переслідувачі і фактори середовища. Наприклад, керівництво школою, яке запроваджує такий стиль виховання, при якому покарання та жорсткі обмеження, які часто ніяк не пояснюються, поєднуються з відсутністю прояву інтересу до особистості дитини та браком участі дорослих у її житті. Якщо ж такий виховний підхід притаманний і родинам окремих учнів, то такі сім'ї є головними постачальниками потенційних переслідувачів у школі.

Коли мова йде про кибербуллінг, до форм психологічного тиску, що властивий традиційному моббінгу,

додаються можливості інтернету – всесвітньої павутини, завдяки чому це ганебне явище набуває більш масштабних та трагічних наслідків. Кибербуллінг здійснюється в інформаційному просторі через інформаційно-комунікаційні канали та засоби. У тому числі в інтернеті за допомогою електронної пошти, програм для миттєвого обміну повідомленнями, в соціальних мережах, а також через розміщення на відеопорталах непристойних відеоматеріалів або за допомогою мобільного телефону: SMS-повідомлення, докучливі дзвінки.

Що може зробити школа та батьки? Яким чином попередити це ганебне явище або протистояти йому?

На наш погляд, медіаосвіта як частина базових прав кожного громадянина в кожній країні світу на свободу висловлювання та на доступ до інформації; інструмент розбудови та дотримання демократії (за визначенням ЮНЕСКО) [5, с. 8] містить у собі можливості для формування медіаграмотності школярів із метою попередження та подолання явищ моббінгу в реальних та кибербуллінгу у віртуальних спільнотах підлітків. Проте, досліджень та публікацій, у яких би піднімалася зазначена проблема, на сьогодні у вітчизняній науці обмаль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні у всьому світі науковцями та практиками ведеться пошук ефективних шляхів попе-

редження та запобігання явища моббінгу в осередках підлітків.

Норвегія — країна, в якій до проявів цькування ставляться з усією серйозністю. Норвезькі фахівці, які понад два десятиліття займаються цією проблемою, зуміли показати, що боротьба з цькуванням, або як його прийнято називати в професійних міжнародних колах — моббінгом, необхідна і не марна. Професор Ерлінг Руланн, норвезький вчений, написав книгу, в якій узагальнив дані, накопичені за роки досліджень, виклав основні психологічні теорії моббінга і розповів про особистісні і соціальні фактори, що сприяють виникненню цькування. Книга написана вчителем для вчителів і тих, хто займається управлінням школами. У ній наведені основні теорії моббінгу; дослідження факторів, що впливають на цькування; предиктори і діагностичні ознаки; профілактика і на випадок, якщо вона не спрацювала, докладні інструкції про заходи припинення цькування. Наочно показане потенційне значення вчительської уваги і наполегливості в такій складній ситуації [8].

Серед засобів, які можуть ефективно впливати на позитивне вирішення цієї проблеми, автор пропонує застосовувати шкільні медіа: газету, радіо, відео. І, хоча вчений не використовує термін «медіаосвіта» у загальному розумінні як «напряму педагогіці, що виступає за вивчення школярами масової комунікації (преси, телебачення, радіо, кіно, відео тощо)», запропоновані ним комбіновані форми роботи вирішують основні завдання медіаосвіти: «підготувати нове покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації, навчити людину розуміти її, усвідомлювати наслідки її впливу на психіку, опановувати способами спілкування на основі

невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів» [6, с. 138].

Підвищення рівня медіакомпетенції, або як її ще називають — медіаграмотності, є метою медіаосвіти і полягає в сукупності мотивів, знань, умінь і можливостей, що сприяють якісному добору, використанню, критичному аналізу, оцінюванню, створенню та передаванню медіатекстів різних форм, жанрів, а також аналізу складних процесів функціонування медіа в суспільстві [6, с. 10].

Кріс Ворсноп, канадський науковець і консультант із питань медіаграмотності, вважає, що медіаграмотність — це результат медіаосвіти, вивчення медіа. Що більше ви вивчаєте медіа (за допомогою медіа), то більше ви медіаграмотні, тобто медіаграмотність — це здатність експериментувати, інтерпретувати/аналізувати та створювати медіатексти.

Інші науковці вважають, що медіаграмотність спрямована на те, щоб людина була активна та грамотна, мала розвинуту здатність сприймати, створювати, аналізувати, оцінювати медіатексти, вміла розуміти соціокультурний і політичний контексти функціонування медіа в сучасному світі, кодові й репрезентативні системи, які ті використовують. Життя такої людини в суспільстві та світі пов'язане з громадянською відповідальністю [5].

Шведська дослідниця Сесілія фон Файлітзен наголошує, що медіаосвіта має розвивати критичне мислення, суттєвий елемент розвитку якого — створення учнями власної медіапродукції. Медіаосвіта потрібна для активної участі як в демократичному процесі, так і в глобалізаційному. Вона має базуватися на вивченні всіх видів медіа. Особливу увагу Файлітзен звертає на те, що створення медіапродукції — необхідний елемент у

ВІД МЕДІАГРАМОТНОСТІ ДО МЕДІАКУЛЬТУРИ: СТРАТЕГІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

процесі медіаосвіти. Дійсно, набуття учнями навичок журналістської роботи, коли вони дізнаються про механізм і «кухню» створення медіа, десакралізація медіа, має сприяти виробленню незалежного та критичного погляду на медійний контент.

Згідно з думкою професора Техаського університету Катлін Тайнер, яка спеціалізується на медіаосвіті з новітніх медійних та ігрових технологій, навчання має відбуватись із використанням аудіовізуальних медіа й передбачати аналіз медіапродукції, яка може мати міждисциплінарний та інтерактивний характер. Важлива участь учнів у створенні навчальної медіапродукції, що передбачає спільний вибір теми, змісту, концепції, шляхів практичної реалізації проекту, а також розроблення критеріїв оцінювання, яке проводять спільно вчителі й учні тощо.

Серед головних завдань медіаосвіти вітчизняні дослідники виокремлюють формування «медіаімунітету особистості, який робить її здатною протистояти агресивному медіасередовищу, забезпечує психологічний добробут при споживанні медіапродукції, що передбачає медіаобізнаність, уміння добирати потрібну інформацію, оминати інформаційне «сміття», захищатися від потенційно шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів». А також формування «здатності до медіатворчості для компетентного і здорового самовираження особистості та реалізації її життєвих завдань, покращення якості міжособової комунікації і приязності соціального середовища, мережі стосунків і якості життя в значущих для особистості спільнотах» [5, с. 20].

В Україні є певні теоретичні розробки та напрацювання у галузі медіаосвіти. Але слід зауважити, що, по-перше, в західних країнах існує стала

практика медіаосвіти, на яку можна і варто орієнтуватися, по-друге, теоретичні розробки українських науковців спрямовані, в більшості випадків, не на формування критичного мислення та автономної від медіа-особистості (як у багатьох західних країнах), а на опанування медіаобладнанням та використання можливостей медіа в навчальному процесі.

Науковці у сфері медіаосвіти наполягають на тому, що це не навчання за допомогою медіа, а навпаки, вивчення принципів роботи останніх. Її метою визнають таке підвищення рівня медіаграмотності особистості, коли людина набуває навичок аналізувати й оцінювати навколишній медіаконтент. Саме це і є важливими особистими навичками сучасних школярів, що можуть бути їм корисними на випадок зустрічі з ситуаціями мобінгу у реальних спільнотах.

Ситуація цькування значно загострюється та обростає додатковими негативними ознаками, якщо розгортається у кібер-просторі.

Кібер-простір – це електронний медіум комп'ютерних мереж, де відбувається онлайнова комунікація. Його ще називають віртуальною реальністю. З позиції позитивного соціального досвіду, кібер-простір – це можливість для школярів взаємодіяти, обмінюватися ідеями, ділитися інформацією, здійснювати соціальну підтримку, спрямовувати дії, створювати щось нове і цікаве, грати в ігри, залучатися до обговорення питань, використовуючи глобальну мережу Інтернет. На стику міжособистої комунікації та мас-медіа виникли нові медіа, які завдяки технологічним засобам комунікації дозволяють користувачеві не тільки миттєво отримувати інформацію, а й самому створювати інформаційний потік.

Однією з ознак нової епохи стала інтерактивність. Крім цього, в споживача є можливість приймати і розміщувати інформацію у будь-яких форматах: текстовому, звуковому, відео. Так формується мультимедійність інформаційного потоку. Інформація доходить до споживача в найрізноманітнішому вигляді й на різні пристрої: комп'ютери, планшети, телефони. Ще однією характерною рисою нових медіа стала конвергенція. Споживач уже не хоче купувати видання цілком через одну статтю або навіть переглядати всю стрічку новин на сайті. Він має змогу налаштувати інформаційний потік так, щоб отримувати тільки ту інформацію, яка йому потрібна. Настає епоха персоналізації інформаційних потоків. [5, с. 228]

Інтернет – багатоаспектний медіум. Це означає, що він містить багато різних конфігурацій комунікації. Його різноманітні форми демонструють зв'язок міжособистісної комунікації та масової. Інтернет-комунікація може набувати різних форм: від веб-сторінок, контрольованих основними медіаорганізаціями (приміром, інтернет-представництвами телеканалів чи газет), до інтернет-спільнот, зацікавлених якимись конкретними темами, й електронного листування між колегами та друзями. Всі ці комунікативні форми інтернету можна витлумачити як єдиний континуум.

Завдяки всеукраїнському експерименту із впровадження у навчально-виховний процес медіаосвіти, під керівництвом Любов Антонівни Найдьонової – заступника директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, завідувача лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти, кандидата психологічних наук, медіаграмотність українських школярів

нарешті стає реальністю, а не далекою перспективою [4]. Дослідження з медіаосвіти підняли на поверхню питання навчання вчителів новітнім медіа-технологіям. З'ясувалося, що медіаграмотність не тільки полегшує і відкриває можливості попередження та подолання явищ моббінгу в реальних та кібербуллінгу в віртуальних спільнотах підлітків, але і дозволяє по-іншому поглянути на взаємодію суб'єктів підліткових спільнот. Діти навчаються жити в суспільстві, а цькування для них – експеримент. У малих дозах – це нормально, вважає Любов Найдьонова. Науковець пояснює: все починається з ординарної ситуації – дитину штурхнули, закинули кудись портфель, відібрали книжку. Проте згодом «експерименти» можуть стати справжньою драмою. Тому дуже важливо, як відреагує дитина: вибере поведінку жертви чи порозуміється з ровесниками. Школярам постійно потрібна підтримка батьків, особливо при переході до іншого навчального закладу: статус новачка завжди провокує, зауважує Любов Найдьонова. І додає: дитяче насилля може початися з 5-6 років, а найчастіше трапляється серед підлітків. Сприймаючи підряд фільми, телепередачі та вміст Інтернету, врешті-решт підлітки можуть затвердити у своєму колі навіть норми кримінального світу [2].

Метою статті є знайомство широкого педагогічного загалу з дослідженнями проблеми моббінгу у реальних та кібербуллінгу в віртуальних спільнотах підлітків та розгляд медіаграмотності школярів, на предмет протистояння цим ганебним соціальним явищам.

Виклад основного матеріалу.

За статистикою, в англomовних країнах з проявами кібербуллінгу стикаються більше третини підлітків 12–15 років. У США, Великобританії та

ВІД МЕДІАГРАМОТНОСТІ ДО МЕДІАКУЛЬТУРИ: СТРАТЕГІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Австралії місцеві міністерства освіти змушені все більше уваги приділяти проблемі кібербулінгу – насмішкам і знущаннями однокласників за допомогою інтернету та електронних пристроїв.

Під визначення кібербулінгу в більшості випадків потрапляє публікація і поширення в Мережі образливих текстів, відео і фотографій, загрози, а також видача себе за «жертву» в онлайні. За словами міністра освіти Великобританії Еда Боллза, навчальні заклади часто не приділяють належної уваги цій проблемі. Тим часом, такий вид цькування часто виявляється досить стресовим для підлітка, в основному через анонімність агресорів і неможливість зупинити її учасників.

З 2007 року в США з ініціативи Міністерства освіти проводилися періодичні кампанії по боротьбі з кібербулінгом. Зазвичай в них брали участь такі сервіси, як MySpace, Facebook, Bebo, YouTube, ряд стільникових компаній і психологи. Більш того, з 2009 року в ряді штатів вчителям було дозволено відбирати у дітей мобільні телефони, якщо вони знімали щось під час уроку. За американськими школам було також розіслано спеціальне керівництво з питань запобігання кібербулінгу. У ньому описувалося, як треба діяти, щоб домогтися видалення з онлайну образливого матеріалу, де б він не був розміщений.

Однак незабаром стало зрозуміло, що всі ці заходи – половинчасті і не приносять належних результатів. Тоді в США була розроблена спеціальна програма по боротьбі з технологічними залякуваннями, названа The Fight Crime: Invest In Kids. Творці програми визначили кібербулінг як «використання електронних пристроїв і інформаційних технологій, таких як

електронна пошта, служби миттєвих повідомлень, текстові повідомлення, засоби мобільного зв'язку, web-сайти, за допомогою яких можна публікувати жорстокі або образливі повідомлення про особу або групу осіб». Психологи в своїх звітах наголошували на тому, що тінейджери особливо чутливі до таких глузувань [3].

Сьогодні для багатьох школярів в Європі, навіть за відсутності інтересу до віртуальних соціальних мереж, вступати в Фейсбук або внутрішню шкільну соціальну мережу слід «добровільно-примусово». Технічні можливості соціальних мереж дозволяють швидко і з малими витратами оповістити учнів про домашні завдання, обговорити групову роботу або віртуально працювати над спільним завданням. Саме ці функції все частіше і частіше затребувані європейськими школярами. У цьому випадку ті деякі, що ще не були втягнуті в соціальні мережі, не мають іншого виходу, як теж створити свій профіль. Принципи принципами, а домашню роботу робити треба, і спосіб виконання визначається більшістю [2].

Україна теж має позитивний досвід вирішення проблем моббінгу та кібербулінгу в спільнотах підлітків. Із вересня 2015 до лютого 2016 року щосуботи о 12.00 до приміщення Рівненського міського Палацу дітей та молоді запрошувалася молодь у віці 12–15 років для участі у проекті «New Media Protect», розрахованому на 16 занять. 19 березня 2016 року у межах проекту пройшов вебінар «Кібермоббінг – нова загроза школярам» та конференція вчителів з он-лайн обговоренням проблеми інформаційної безпеки школярів та медіаосвіти. Проект здійснюється за підтримки відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні.

За даними Інституту соціальної та політичної психології Національної

академії педагогічних наук, українські підлітки цькують одне одного майже удвічі частіше, ніж у країнах ЄС. «Зависання» дітей в Інтернеті та участь у соцмережах теж провокують небезпеку, адже цькувати жертву тут можна й анонімно. Образливі написи на особистій сторінці, десятки чи навіть сотні електронних листів із погрозами, плітки тощо – все це явища кібербулінгу. Нині сторінки в соцмережах заводять навіть 10-річні діти. З якого ж віку варто це дозволяти? Потрібно готувати дитину до соцмереж і відразу встановити правила. Батьки мають знати, яку «віртуальну репутацію» має дитина, періодично заходити на її сторінку. Умовно кажучи, до 14 років підліток ще недостатньо критично оцінює, як його сприймають однолітки. У разі віртуального цькування, слід відверто поговорити з дитиною і разом подумати, як зменшити негатив. «Не забирайте комп'ютер: для підлітка це як втрата зору чи слуху, настільки Інтернет став частиною їхнього життя, – радить Любов Найдьонова. – Якщо дитина не хоче, щоб ви могли читати її повідомлення, це сигнал: вона дорослішає й хоче мати особисту зону, а з іншого боку, негативні впливи теж можливі» [1].

Широко відома обговорювана у вітчизняних ток-шоу ситуація. Група підлітків вчиняє фізичну розправу над школяркою, знімає напад на відео, а потім завантажує ролік на YouTube. Юні злочинці вихваляються своїми витівками в колі ровесників, адже все, що для цього треба зробити – дати посилання на відеоролик. Аналіз подібних інцидентів дозволяє констатувати: впливати на умови всіх підлітків шляхом культивування «позитивного» світогляду явно не вдається. Сучасна молодь отримала в руки нову технологічну зброю, яка може завдати куди більш вагомої шкоди, ніж

з'ясування стосунків у бійці.

Статистику, пов'язану з кібербулінгом, збирила в своєму дослідженні американська компанія Harris Interactive. За її даними, 43 % американських підлітків у віці 13–17-ти років постійно стикаються з електронним феноменом кібербулінгом, який відбувається в інтернеті або за допомогою інших електронних пристроїв. Статистика Harris Interactive показує, що найчастіше від подібних дій страждають дівчата: їх зазвичай ображають, пересилаючи на стільниковий телефон двозначні зображення і фотографії, або ж просто обзивають і зводять наклеп на них в Мережі. За незрозумілих причин це явище найбільш поширене в середовищі 15-річних підлітків – 54 % із них заявили, що протягом останнього року вони хоча б раз стикалися з кібербулінгом. А ось 17-річні юнаки та дівчата в два рази рідше повідомляють про цю проблему.

Опитування американських підлітків показали: вони вважають, що їхні однолітки займаються кібербулінгом тому, що вважають це забавним. Таку думку висловив 81 % підлітків. 64 % опитаних вважають, що їхні однолітки мстять комусь, а 45 % припустили, що однолітки роблять це, так як вважають свою жертву хронічним невдахою або невдахою. Головна ж причина, на думку підлітків, – те, що кібербуллери не бояться розплати.

Також дослідження показало: половина американських підлітків просто не звертає уваги на спроби кібербулінгу. Інша ж половина реагує на подібне люттю. Припинені і ображені підлітки в більшості випадків починають діяти. Найбільш ефективним способом боротьби з кібербулінгом вони вважають відмову від спілкування з образником (71 % опитаних). 64 % відмовляються пересилати іншим образливі послання, а 56 %

ВІД МЕДІАГРАМОТНОСТІ ДО МЕДІАКУЛЬТУРИ: СТРАТЕГІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

повідомляють про такі дії друзям – це також допомагає зупинити авторів електронного булінгу.

Третина підлітків вважає, що на інтернет-форумах і чатах повинні постійно діяти модератори, які б блокували електронних нахаб [3].

Нещодавно, прислухаючись до попиту користувачів та зважаючи на проблему цькування підлітків в школах з боку їх однокласників, виробник Reword, запропонував вчителям, які працюють в Google Apps for Education, перекласти частину проблем на плечі комп'ютера.

Розширення Reword для Google Chrome перевіряє текст, що вводиться користувачем в коментарях соціальних мереж і, в разі, якщо текст коментаря містить образи і / або ознаки цькування, перекреслює його червоною смугою з поясненням чому саме, і пропонує виправити коментар. Багато американських вчителів у захваті від нового програмного забезпечення і рекомендують встановлювати це розширення в школах примусово відразу всім учням в домені Google Apps. Вважаю, що якщо батьки і вчителі не навчили дитину бути людиною, не варто сподіватися, що комп'ютер це зробить за вас. В кінці-кінців, однокласники легко можуть ображати один одного і без смартфона. Знань особливо розумних технологій тут не потрібно.

Саме по собі це розширення потребує постійного аудиту своєї безпеки, тому що потенційно може перехоплювати будь-які дані користувача і модифікувати їх. І, нарешті, головне – це те, що за допомогою цього розширення фактично пропонується ввести необмежену цензуру, що суперечить закону, тому що порушує права людини. Справа в тому, що розширення не є статичним, а

постійно поповнюється новими шаблонами для блокування «за заявками від пильних громадян», які розглядаються і затверджуються виробником Reword [9].

Висновки.

Явища моббінгу – цькування підлітками один одного у реальних осередках, та кібербулінгу – образи, залякування, наклепи, що спостерігаються інколи у віртуальних дитячих спільнотах, мають одне психологічне та соціальне коріння й завдають матеріальної, фізичної і психологічної шкоди тінейджерам та їх оточенню.

Медіаграмотність школярів, сформована в результаті медіаосвіти може стати дієвим засобом протидії проявлення агресії у підліткових реальних осередках чи віртуальних спільнотах, якщо батьки та педагоги докладуть спільних зусиль до виховання спільноти відповідальних громадян.

Важливими завданнями медіаосвіти, є формування медіаімунітету особистості, який робить її здатною протистояти агресивному медіасередовищу, забезпечує психологічний добробут при споживанні медіапродукції, що передбачає медіаобізнаність, уміння добирати потрібну інформацію, захищатися від потенційно шкідливої інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів. Що важливо для протидії негативним соціальним явищам моббінгу в реальних та кібербулінгу у віртуальних спільнотах підлітків необхідно формувати здатність до медіаторчості для компетентного і здорового самовираження особистості та реалізації її життєвих завдань, покращення якості міжособової комунікації і приязності соціального середовища, мережі стосунків і якості життя в значущих для підлітка спільнотах.

Література

1. Грабська Аніта. Усміхнися, тебе цькують! Це може довести підлітка до суїциду

МОДЕРНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ
ЯК СТРАТЕГІЯ ЇЇ РОЗВИТКУ У ХХІ СТОЛІТТІ

/ Аніта Грабська // «Голос України». – № 170 (5170) від 14 вересня 2011.

2. Вебер Мария. Агрессия через Интернет. / Мария Вебер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://letidor.ru/article/detstvo_online_31126/ – Назва з екрану. 07.08.2014.

3. Демидов Виктор. Кибербуллинг: Интернет против школьников / Виктор Демидов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kv.by/index2011054401.htm> Назва з екрану. 10 February, 2011.

4. Дорош Марина Любов Найдьонова: «Щоб дитина грамотно споживала медіа, треба поставити її в позицію творця» [Електронний ресурс] Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/lyubov_naydonova_schob_ditina_gramotno_spozhyvala_media_treba_postaviti_ii_v_pozitsiyu_tvortsya/ Назва з екрану. 23 квітня, 2012.

5. Lundgren Manuela: Virtuelle Belästigung mit realen Folgen – Immer mehr Jugendliche klagen über Mobbing im Internet. In: dradio.de, Deutschlandfunk, Hintergrund, [Електронний ресурс] Режим доступу : http://www.deutschlandfunk.de/virtuelle-belaestigung-mit-realen-folgen.724.de.html?dram:article_id=99999 Назва з екрану. 31. Oktober, 2010.

6. Медіаосвіта та медіаграмотність : підручник / Ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк; за науковою редакцією В. В. Різуна. – Київ : Центр вільної преси, 2012. – 352 с.

7. Педагогический энциклопедический словарь / гл.ред. Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.

8. Руланн Ерлінг. Психологія моббінга / Ерлінг Руланн. – Издательство : «Генезис» – 2012. – 264 с.

9. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://reword.it/#/> Сайт корпорації.